

انس المہج و جغرافیای اقلیم ہفتگانہ

جواد صفی نژاد*

ابوعبداللہ محمد بن محمد ادریسی

ابوعبداللہ معروف بہ «شریف ادریسی» (حیات ۴۹۳-۵۶۰ ق / ۱۱۰۰-۱۱۶۵ م) متولد شہر سبتہ^۱ مراکش، وفات در ہمان شہر، جغرافیدان، مورخ، گیاه‌شناس، شاعر، ادیب، در قرطبہ^۲ اسپانیا تحصیل نمود در ہفدہ سالگی (۵۱۰ ق) بہ آسیای صغیر (ترکیہ امروزی) سفر کرد. در سال ۵۳۲ ق پادشاہ مسیحی جزیرہ سیسیل^۳ (صقلیہ)، راجر دوم (رجار ثانی)، ابوعبداللہ ادریسی، دانشمند مسلمان را از آفریقا بہ دریاشہر پالمو مرکز سیسیل دعوت نمود. ادریسی ہم این دعوت را پذیرفت بہ دربار راجر رفت و از نزدیکان پادشاہ گردید. راجر کلیہ امکانات رفاهی را برای نامبردہ فراہم نمود و کمک و حمایت‌های لازمہ ادریسی را شخصاً بہ عہدہ گرفت و کلیہ کتب جغرافیایی قدیم آن زمان را جمع‌آوری کرد و در اختیار ابوعبداللہ قرار داد و از او خواست تا برایش یک کرہ جغرافیایی نقرہ‌ای از دنیای شناختہ شدہ آن روز، یعنی ربع مسکون^۴ بسازد و بر سطح آن نقشہ کلیہ کشورہای مسلمان و مسیحی آن زمان را بہ ہمراہ طول و عرض جغرافیایی، مشخصات شناختی جغرافیایی طبیعی و انسانی ترسیم نماید.

پانزدہ سال بر سر این کار گذشت. ادریسی ہمہ کتاب‌های مربوط و نوشتہ‌ها را مطالعہ و اطلاعات مسافرین بندر پالمو را جمع‌آوری کرد، ولی در نیازهای جغرافیایی اش بہ مرز دلخواہ نرسید؛ از این رو ابوعبداللہ با سفارش‌های پادشاہ ہیأت‌های آگاہ خردمندی را انتخاب کرد و بہ ہمراہ آن‌ها نقشہ برداران

ادریسی در مدت حیات خود خالق کتب و نقشہ‌های بالارزشی بود کہ در شرح حالش ذکر شدہ است. در بین کتاب‌های او نسخہ منحصر انس المہج تہران از جایگاہ ویژه‌ای برخوردار است. این نسخہ خطی زیبا کہ در کتابخانہ مجلس شورای اسلامی ایران بہ شمارہ ۶۷۱۰ نگہداری می‌شود، در فروردین سال ۱۳۹۱ در مجمع ذخایر اسلامی در قم بہ زیور طبع آراستہ گردید. این کتاب دارای ۳۰۶ صفحہ متن اصلی رنگی شانزدہ سطری بہ خط نسخ در قطع وزیری و ۷۳ نقشہ رنگی در جای جای کتاب است کہ توضیح آن‌ها در متن آمدہ و ارزش کتاب را دوچندان نمودہ است.

شیوہ رسامی نقشہ‌ها و محاسبات عرض و طول جغرافیایی مربوطہ بہ گونه‌ای است کہ از در کنار ہم قرار دادن قطعات نقشہ‌ها، در طول ہر اقلیم از اقلیم ہفتگانہ، یک نقشہ جهانی، بنا بر گمان جغرافیدانان آن زمان، بہ دست می‌آید. علاوہ بر متن اصلی، کتاب دارای ۵۴ صفحہ پیش‌گفتار است کہ از چند مقدمہ و یک فہرست تفصیلی مطالب شکل گرفتہ است.

ہریک از مقدمہ‌ها بہ نوعی بہ معرفی کتاب مذکور پرداختہ‌اند، ولی در رابطہ با ارزش و کیفیت کتاب، اغلب مقدمہ‌ها می‌توانستند پرمحتواتر از شکل کنونی باشند و در صحت مطالب مندرج تفحص گرا باشند و از کاستی‌ها بہ دور. این کاستی‌ها بازگوکنندہ نظر نگارندہ است تا واقعیت‌ها پنهان نمانند و سلامت نوشتہ‌ها مورد تأیید پژوهشگران این راہ قرار گیرد.

* عضو ہیأت علمی دانشکدہ علوم اجتماعی دانشگاه تہران.

۱. شہری در شمال کشور مراکش (مغرب) در شمال آفریقا، در تنگہ جبل الطارق بین اسپانیا و کشور مراکش، در غربی‌ترین نقطہ دریای مدیترانہ (بحرالروم) در جنوب غربی اروپا.

۲. مقر حکومت سلسلہ امویان اسپانیا، شہری در اندلس در جنوب کشور اسپانیا.

۳. جزیرہ سیسیل واقع جنوب غربی شہ جزیرہ ایتالیا کہ توسط تنگہ مسینا از ایتالیا جدا می‌گردد.

۴. بندری در شمال غربی جزیرہ سیسیل در دریای مدیترانہ.

۵. قدما معتقد بودند کہ سہ چہارم سطح کرہ زمین را آب فرا گرفتہ و تنها یک چہارم آن خشکی است و تمامی جمعیت در این قسمت سکونت دارند، شمال آن بسیار سرد و جنوب آن بسیار گرم و فاقد جمعیت است.

دورہ دوم، سال ہفتم، شمارہ یکم و دوم، فروردین - تیرماہ ۱۳۹۲

و تصویر کشان مسلطی را روانه نمود تا هر شاخه پژوهشگر، هر چه را مشاهده نمود به تصویر کشد. همه لوازم مورد نظر را در اختیارشان قرار دادند و هر دسته جداگانه به یک طرف مشخص شده هفت اقلیم ربع مسکون رهسپار گردید تا مشخصات درونی هر اقلیم را در پهنه‌های مختلف بررسی کند و به ترسیم نقشه‌های مربوط، اطلاعات جغرافیایی، شیوه زندگی، طول و عرض جغرافیایی، اندازه‌گیری فاصله‌ها، محاسبه مقیاس‌ها، و ثبت مشاهدات محلی و... بپردازد. او نقشه‌هایی از هر اقلیم تهیه کرد و به کمک پژوهش‌های میدانی هیأت‌ها و ادغام اطلاعات، یک نقشه بزرگ جهانی ساخت و به نزد پادشاه سیسیل آورد. پادشاه از دیدن نقشه بسیار خوشحال شد و در سال ۵۴۸ ق دستور داد تا بر اساس این نقشه‌ها کره جغرافیایی ساخته شود و نقشه هفت اقلیم بر سطح آن به گونه‌ای ترسیم گردد تا پهنه‌هایی از کشورها مانند دریاها، خلیج‌ها، سواحل، بنادر، مسیر رودها، جلگه‌ها، راه‌ها و مراکز دایر و بایر و... بر سطح آن مشخص گردد.

کره جغرافیایی

پادشاه برای ساخت کره چهارصد رطل رومی (هر رطل ۱۱۲ درم، جمعاً ۴۴/۸۰۰ درم) نقره خالص در اختیار ادریسی گذارد. کره جغرافیایی ساخته شد؛ بر سطح آن نقشه کشورهای مختلف ترسیم شده بود. خطوط مداری و نصف‌النهار (عرض و طول جغرافیایی) بر سطح کره مشخص شده بود، به شکلی که مورد پسند شاه قرار گرفت. این کره درون یک کره سماوی قرار گرفته بود. بنا بر اعتقاد زمین مرکزی، ادریسی دایره‌هایی از نقره ساخت به شکل افلاک، و تمامی دایره‌ها را به هم ترکیب نموده بود تا به وضع دلخواه درآید و زمین در مرکز دایره‌ها و خط سیر کرات که به دور زمین در گردش بودند مشخص گردید. شاه از این شاهکار ادریسی سخت خوشحال شد و به شگفت درآمد، و باقیمانده نقره‌ها را به همراه یکصد هزار درم پول رایج به ادریسی بخشید.

کارهای ادریسی را در این باره بدین ترتیب می‌توان به

سه قسمت کرد:

۱. کره سماوی بزرگی که کراتی مانند خورشید، ماه و... به دور زمین در گردش بودند.
۲. نقشه‌هایی از اقلیم مختلف بر روی کره‌ها.
۳. تألیف کتابی به نام نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق.

وزن کره

وزن کره نقره‌ای به رطل رومی و درم ذکر شده است. رطل واحد اندازه‌گیری وزنی است که در شهرها و مناطق مختلف قرون وسطا، اغلب نابرابر بودند. بنا بر نوشته والتر هینس آلمانی، هر رطل رومی در قرون وسطا دارای وزنی معادل ۷۲ مثقال [هر مثقال برابر با ۴/۶۸۷۵ گرم] بود^۶ که در این محاسبه وزن کره نقره‌ای جغرافیایی برابر با ۱۳۵ کیلوگرم محاسبه می‌گردد.

۱۳۵ کیلوگرم = ۴/۶۸۷۵ گرم × هر رطل برابر با ۷۲ مثقال × ۴۰۰ رطل وزن کره

محمدعلی امام شوشتری در این باره می‌نویسد: هر درم شرعی بغدادی (وزن رسمی عمومی در مرکز خلافت) برابر با ۲/۹۸۵ گرم محاسبه می‌گردد^۷ بر این اساس وزن کره جغرافیایی چنین محاسبه می‌گردد:

کیلوگرم ۱۳۴ # ۱۳۳/۷۲۸ = ۲/۹۸۵ گرم × ۱۱۲ درم × ۴۰۰ رطل

سید محمود نقشبندی هم در کتاب درهم اسلامی رطل شرعی را ۲/۹۸۵ گرم محاسبه نموده است.^۸ بنا بر نوشته‌های فوق، کره نقره‌ای با نوسانات منطقه‌ای می‌توانسته بین ۱۳۰ تا ۱۴۰ کیلوگرم وزن داشته باشد.

کره مذکور که در سال ۵۴۸ ق/ ۱۱۵۳ م دستور ساخت آن داده شده بود، در سال ۵۵۵ ق/ ۱۱۶۰ م توسط شورشیانی که به قصر پادشاه ریخته بودند، درهم شکسته شد و نقره‌های آن به تاراج رفت. کره نقره‌ای سماوی از بین رفت، ولی نقشه‌های ترسیم‌شده بر روی کره‌ها و کتاب نزهة المشتاق — که بر اساس اطلاعات میدانی جمع‌آوری شده آن زمان نوشته شده

۶. قدما قسمت مسکونی ربع مسکون را در جهت عرضی هفت قسمت می‌کردند و هر قسمت را اقلیمی می‌نامیدند. اقلیم اول در شمال پهنه استوا و اقلیم هفتم نهایت تجمع انسانی بود و بالاتر از آن را ماوراء اقلیم هفتم می‌نامیدند.

۷. هینس، ۱۳۶۸: ص ۴۹.

۸. امام شوشتری: ۱۳۳۹: ص ۵۴-۵۵.

۹. نقشبندی ۱۳۸۸: ص ۷، ۸، ۱۰.

تقسیم‌بندی په‌نه‌ عرضی اقالیم بر اساس متن کتاب^{۱۰}

نام اقلیم	په‌نه‌ عرضی (درجه)
اقلیم اول ^{۱۱}	۱۴
اقلیم دوم	۱۲
اقلیم سوم	۱۰
اقلیم چهارم	۸
اقلیم پنجم	۸
اقلیم ششم	۷
اقلیم هفتم	۷
اقلیم هفتگانه	۶۶ درجه
اقلیم استوا	۱۱ درجه ^{۱۲}
جمع	۷۷ درجه ^{۱۳}

بود— باقی ماندند. امروزه علاقه‌مندان می‌توانند از این میراث با ارزش بر جای مانده که به صورت‌های مختلف به چاپ رسیده است، بهره‌مند گردند.

په‌نه‌ خلیج فارس در نقشه‌های جهانی ادریسی (حیات ۴۹۳-۵۶۰ ق)

۱. نقشهٔ ربع مسکون محمدشرف مغربی مشهور به ادریسی. (نقل از: هدایت، تحفة‌الآفاق، ص ۳۹).
۲. نقشه ربع مسکون محمدشرف ادریسی (نقل از: لوبون، ۱۳۱۳: ص ۵۸۸).
۳. نقشهٔ جهان‌نمای ادریسی: جغرافیدان عرب قرون وسطا (نقل از: حمیده، ۱۴۰۳: ص ۳۹۰).

مبدأ نقشه‌ها

مبدأ سنجش طولی نقشه‌ها از صفر درجه در جزیرهٔ «فر» در غربی‌ترین جزیره از مجمع‌الجزایر خالدات، در شمال غربی قارهٔ آفریقا در دریای محیط غربی آغاز شده به دورترین نقطه در شرق چین در دریای اقیانوس شرقی (دریای محیط شرقی) به

فاصله طول جغرافیایی ۱۸۰ درجه می‌رسد که به ده قسمت هجده درجه‌ای تقسیم گردیده و هر هجده درجه در طول اقلیم، نقشه‌ای به وجود می‌آورد که در په‌نه‌ اقالیم هفتاد نقشه به انضمام پنج نقشه در په‌نه‌ اقلیم استوا ترسیم شده که جمعاً ۷۵ نقشه از رسامی‌های اولیهٔ ادریسی توسط کاتبین و رسامان بعدی تا به امروز بر جای مانده است.

نقشه‌های اقالیم رسم شده در انس‌المه‌ج همه رنگی، مسطحه و مستطیلی شکل می‌باشند. جهات اربعهٔ نقشه‌ها بر اساس اعتقاد قدما، معرفی جایگاه جغرافیایی نقشه‌ها در اقالیم‌های مربوطه همه در بالای نقشه‌ها ذکر شده است. در په‌نه‌ نقشه کوه‌ها، رودها، دریاها، جزایر، راه‌ها، شهرها و مناطق جغرافیایی همه بر اساسی ثبت شده است. نقشه‌های مستقل مستطیلی شکل به گونه‌ای در کنار هم قرار گرفته‌اند که می‌توان بر اساس جایگاه اقالیم، آن‌ها را به هم پیوند داد و کل نقشه‌ها را بازسازی کرد. په‌نه‌ عرضی اقالیم نابرابر است

۱۰. همان: ۹-۱۳.

۱۱. په‌نه‌ اقلیم اول، بعد از خط استوا به سمت شمال جغرافیایی، په‌نه‌های عرضی معمور و آبادان.

۱۲. همان: ۷. آغاز اقالیم، ص ۱۶.

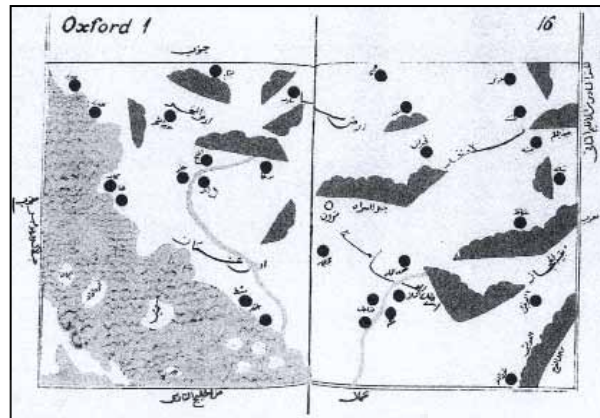
۱۳. همان: ۷.

تقسیم‌بندی نقشه‌های اقالیم از دیدگاه ادیسی

نام اقلیم	پهنه عرضی (درجه)	توضیح
اقلیم استوا	۵	از پهنه استوا پنج نقشه ترسیم گردیده
اقلیم اول	۱۰	از پهنه اقلیم اول ده نقشه ترسیم گردیده
اقلیم دوم	۱۰	از پهنه اقلیم دوم ده نقشه ترسیم گردیده
اقلیم سوم	۱۰	از پهنه اقلیم سوم ده نقشه ترسیم گردیده
اقلیم چهارم	۱۰	از پهنه اقلیم چهارم ده نقشه ترسیم گردیده
اقلیم پنجم	۱۰	از پهنه اقلیم پنجم ده نقشه ترسیم گردیده
اقلیم ششم	۹	در این پهنه نقشه‌های نهم و دهم در هم ادغام شده
اقلیم هفتم	۷	سه نقشه از پایان کتاب افتاده و کسری دارد.
از استوا تا پایان اقالیم	۷۱	۷۱ نقشه، در اصل بایستی ۷۵ نقشه باشد.
نقشه هفت اقلیم	۱	یک نقشه مستدیر هفت اقلیم در کتاب ترسیم شده
نقشه مستدیر جهان‌نما		یک نقشه مستدیر جهان‌نما، در این کتاب ذکر نشده
جمع نقشه‌ها	۷۳	۷۷ نقشه دوره کامل اطلس ادیسی

که بر اساس ارقام متن کتاب جدول آن تدوین گردیده است. کتر میلر، مستشرق آلمانی، بر همین اساس، نقشه‌های مناطق مختلف را به هم پیوند داده و نقشه بزرگ ادیسی را بازسازی کرده و در سال ۱۹۳۱ م آن را منتشر کرده است. در سال ۱۳۷۰ ق/ ۱۹۵۱ م در مطبعه مساحت بغداد، چاپ مجدد آن، با نام صورت الارض شریف ادیسی، متوفا در سنه ۵۶۰ هجری، منتشر گردید.

نقشه‌ای با نام خلیج فارس از ادیسی در اطلس میلر^{۱۴}

میلر در شمارش نقشه‌های پنج نسخه کتاب نزهة المشتاق، از ۳۳۶ نقشه جغرافیایی خبر می‌دهد؛ نقشه بالا یکی از این نقشه‌ها است که با نقشه «جزء ششم اقلیم دوم» کتاب انس المهیج در صفحه ۵۴ همانند است و هر دو نقشه سرزمین‌های جنوبی خلیج فارس را نشان می‌دهند؛ ولی اسامی مندرج در نقشه بالا نسبت به نقشه همانند کتاب، بسیار ناخوانا و نادرست است که ناسخین بدون تفهیم، شکل آن را نقاشی نموده‌اند، مانند

نادرست	درست
نادرست	درست
شط	مسقط
لنا	الجننا
مغرب - مغرب	غرب - شرق
عطر	العصر
ظلمات	قلهار

۱۴. اطلس ادیسی، جمع‌آوری میلر، در مجموعه نقشه‌های خطی سزگین، چاپ فرانکفورت آلمان، ۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۴ م قسمت ششم، نقشه‌های عربی میلر، شماره ۱۷.

واژه‌های طولی مسافتات بین اماکن در قرن ششم هجری مندرج در انس المهج

نام واژه	برابری واحد‌ها	تبدیل به واحدهای متریک
مرحله (منزل)	۲ برید	۴۸ کیلومتر
برید	۴ فرسنگ	۲۴ کیلومتر
فرسخ (فرسنگ)	۳ میل	۶۰۰۰ ذرع، ۶۲۴۰ متر
میل	۲۰۰۰ ذرع	۲۰۸۰ متر
ذرع (گَز)	۲ ذراع	۱۰۴ سانتیمتر
ذراع (گَزملکی) ^{۱۵}	۶ قصبه	۵۲ سانتیمتر
قصبه (نی)	۶ اصبع	۸/۶۷ سانتیمتر، یک ششم ذراع
اصبع (انگشت)	۶ شعیر	۱/۴۴ سانتیمتر
شعر (جو) ^{۱۶}	۶ مو	۰/۲۴ سانتیمتر، اندازه از پهنا
مو ^{۱۷}	۱ موی دم اسب	۰/۰۴ سانتیمتر

کراچکوفسکی در مورد مسافت‌های کتاب ادیسی در
نیمه اول قرن ششم هجری چنین می‌نویسد:

میل از نظر ادیسی برابر با ۱۵۵۰ متر است، یعنی کمتر از
میل عربی است که طول آن برابر ۱۸۷۸ متر است، منزل
یک‌روزه ۲۴ میل است ۳۷/۵ کیلومتر و در صورت حرکت
تند ۳۰ میل ۴۶ کیلومتر.^{۱۸}

مسعودی در قرن چهارم هجری در این باره می‌نویسد:
میل برابر است با ۴۰۰۰ ذراع به مقیاس ذراعی که مأمون
[فرزند هارون الرشید] برای اندازه گرفتن پارچه، بنا و
تقسیم منازل معین کرد. سه میل ۴۰۰۰ ذراعی [۲۰۰۰
ذراعی] یک فرسنگ است.^{۱۹}

اگر میل ۳۰۰۰ ذراعی باشد هر فرسخ چهار میل می‌باشد.^{۲۰}
مقدسی ابو عبدالله محمد بن احمد در سال ۳۷۵ ق نوشته است:
فرسنگ ۱۲/۰۰۰ ذراع [۶۰۰۰ ذرع، شش کیلومتر] میل
فرسنگ [دو کیلومتر] برید در عراق دوازده میل، در
خراسان و شام ۶ میل^{۲۱}

مرحله شش تا هفت فرسنگ، در شبه جزیره عربستان^{۲۲}
یا قوت حموی بغدادی در سال ۶۲۱ ق می‌نویسد:

- هر میل ۴۰۰۰ ذراع [دو کیلومتر]
- فرسنگ: سه میل، ۱۲۰۰۰ ذراع، ۷۰۰۰ گرم [شش کیلومتر]
- میل فرسنگ [دو کیلومتر]
- ذراع ۲۴ انگشت [ذراع]
- میل پایان دیدگاه چشم است در افق.^{۲۳}

اگر سرزمین کوهستانی و تپه ماهوری باشد فاصله بین
هر دو میل کوتاه‌تر و اگر منطقه دشتی، کویری و مسطح باشد
فاصله بین هر دو میل بیشتر است به گونه‌ای که اگر کاروان
در کنار میل اول اقامت داشته باشد، بایستی دور تمامی میل
دوم را به خوبی مشاهده و راه خود را تشخیص دهد.

در کتاب انس المهج عمیقاً بدین واژه‌های مسافتی توجه
شده است، این واحدها در سراسر دنیای اسلام متداول
بوده ولی پژوهشگران توجهی بدان ننموده‌اند.

۱۵. گز ملکی را گز سلطانی، گز شاهی، گز شاه و گز شاهگان نیز می‌نامند.
۱۶. چیدن جواز پهلو (قطر) در کنار هم و چسبیده به هم.
۱۷. ضخامت موی دم اسب.
۱۸. کراچکوفسکی، ۱۳۷۹، ۲۳۰.
۱۹. مسعودی، مروج الذهب، ج ۱، ص ۸۴.
۲۰. مسعودی، التنبيه و الاشراف، ص ۲۷.
۲۱. مقدسی احسن التقاسیم، ص ۹۵.
۲۲. همان، ص ۱۵۰.
۲۳. یا قوت، معجم البلدان، ص ۲۳ و ۳۶.

کتاب‌های ادیسی

کشورها و شناخت راه‌ها مطالبی بیان می‌دارد. تألیف شیخ ابی عبدالله محمدبن محمدبن عبدالله بن ادیس، خلاصه‌ای است از کتاب بزرگی که به نام زینةالمشتاق فی اختراق الآفاق که در خزانه پادشاه رجار [دوم] فرزند رجار [اول] فرنگی [ارویایی] حکمران جزیره سیسیل (صقلیه)^{۲۷} وجود داشته.

بنا بر نوشته کراچکوفسکی ظاهراً کتاب روضةالفرج و نزهةالمهجع با ۷۳ نقشه خلاصه‌ای است از کتاب روض الانس و نزهةالانس که برای گیوم اول (رُجار دوم) نوشته شده، کتاب مفصل که به «ادیسی کوچک» مشهور است تا با کتاب نزهةالمشتاق مشهور اشتباه نشود تاکنون پیدا نشده^{۲۸} ولی دو نسخه خلاصه شده آن با نام‌های انس‌المهجع و روض‌الفرج یا روض‌الفرج و نزهةالمهجع وجود دارد.^{۲۹}

شناختی از کتاب انس‌المهجع و حدائق‌الفرج

کتاب انس‌المهجع و حدائق‌الفرج یا انس‌المهجع و روض‌الفرج، تألیف شیخ ابوعبدالله محمدبن محمدبن عبدالله بن ادیس قرطبی معروف به «شریف ادیسی»، اثری با نقشه‌های رنگی در جغرافیای اقلیم هفتگانه از قرن ششم هجری، نسخه برداری شده در سال ۱۱۰۰ ق. کتاب (متن عربی) اختصاری است از کتاب بزرگ ادیسی به نام زینةالمشتاق فی اختراق الآفاق.

چاپ عکسی رنگی بر اساس نسخه شماره ۶۷۱۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، به کوشش یوسف بیگ‌باباپور انجام شده است (مجمع ذخایر اسلامی، قم، ۱۳۹۱ ش.). کتاب به صورت رنگی چاپ شده نقشه‌ها «دست‌رنگ» با خط زیبای نسخ، دارای ۷۳ نقشه از مناطق مختلف هفت اقلیم ربع مسکون، در جای‌جای متن تیتراها و سرتیتراها و لوحه‌ها با مرکب قرمز است. چاپ کتاب با همکاری کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه ملک تهران انجام شده است.

۱. نزهةالمُشتاق فی اختراق الآفاق. مشهورترین کتاب ادیسی که در سال ۵۴۸ ق/ ۱۱۵۳ م تألیف شده است؛ کتابی است جغرافیایی، درباره هفت اقلیم ربع مسکون که متن درونی آن را دیده‌ها و شنیده‌های مستند تشکیل می‌دهد و دیده‌ها را توصیف می‌نماید، این کتاب بالرش تا به امروز برای ما باقی مانده است.^{۲۴}

۲. روضةالفرج و نزهةالمهجع. این کتاب در سال ۵۸۸ ق/ ۱۱۹۲ م تألیف شده است. در این کتاب اقلیم هشتمی بدان افزوده شده که همان پهنه گرمسیری استوا است که ممکن است نسخه ناقصی از کتاب روض‌الانس و نزهةالانس باشد.^{۲۵} ۳. روض‌الانس و نزهةالانس. این کتاب برای گیوم اول (سلطنت: ۱۱۵۴-۱۱۶۶ م) فرزند و جانشین روژه دوم، اولین پادشاه سیسیل، که در مآخذ اسلامی به نام «رُجار» معروف است، تألیف شده است. در قرن چهارم هجری ابوالفدا مطالبی از کتاب روض‌الانس نقل نموده و از آن به نام مسالک‌الممالک نام برده است.

ظاهراً روضةالفرج و نزهةالمهجع قسمتی از همین کتاب است که دارای ۷۳ نقشه می‌باشد، و تاریخ تألیف آن به سال ۵۵۸ ق/ ۱۱۹۲ م مربوط می‌شود و به «ادیسی کوچک» معروف گردید.^{۲۶}

۴. انس‌المهجع و حدائق‌الفرج. در صفحه آغازین کتاب انس‌المهجع و حدائق‌الفرج نسخه خطی منحصر که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران به شماره ۶۷۱۰ نگهداری می‌شود و استنساخ آن مربوط به سال ۱۱۰۰ ق/ ۱۶۸۸ م است درباره این کتاب چنین نوشته است:

کتاب انس‌المهجع و حدائق‌الفرج که درباره طول و عرض جغرافیایی، آداب و رسوم، شهرها، قلعه‌ها، دژها، نهرها و شاخه‌های آن، جایگاه دریاها، خلیج‌ها و کوه‌های مشهور،

۲۴. احمد ۱۳۶۷: ۴۷۸.

۲۵. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۷ ش، ص ۳۴۴.

۲۶. کراچکوفسکی، ۱۳۷۹: ۲۳۳؛ مصاحب، ۱۳۴۵ - ۱۳۷۴: ۱۱۲۱، ۱۴۰۸ و ۳۲۱۵.

۲۷. ادیسی ابوعبدالله، انس‌المهجع، ۱۳۹۱ ش.

۲۸. کراچکوفسکی، ۱۳۷۹: ۲۳۳.

۲۹. ادیسی، ایران در کتاب نزهةالمشتاق، ۱۳۸۸ ش، ص ۱۱، از مقدمه ناشر عربی.

نظری در مورد مقدمه‌ها

نسخه خطی کتاب عربی بی نظیر انس‌المهجم که در تهران به چاپ رسیده است، دارای مقدمه‌هایی به شرح زیر است که نگارنده نظر خود را درباره آن‌ها بیان می‌دارد:

اول. مقدمه رسول جعفریان (ص ۱۵-۱۷). مقدمه‌ای است کلی درباره جغرافیای تاریخی قرون اولیه اسلامی و پیشرفت‌های شگرف شناختی کشورها و راه‌های ارتباطی درونی مربوط بدان‌ها که با مردم‌نگاری و اطلاعاتی از سرزمین‌های اسلامی و سفرهای جغرافیدان‌های سیاح بدان نقاط با تکیه بر کتاب انس‌المهجم ادربیسی، برخاسته از دل کتاب‌های نزهةالمشتاق

می‌باشد که سراسر محتوای درونی آن شرح فواصل بین اماکن و راه‌ها است، نسخه منحصر این کتاب در کتابخانه مجلس شورای اسلامی در تهران نگهداری می‌شود.

آقای جعفریان ضمن بیان پیشرفت‌ها و پژوهش‌های جغرافیایی قرون اولیه اسلامی نوشته‌اند که پژوهش‌های جغرافیایی نهایتاً تا اوایل قرن ششم هجری که فرهنگنامه شگرف معجم‌البلدان یا قوت تألیف گردید، ادامه داشت و از آن پس پژوهش‌های جغرافیایی متوقف شده است و ما درجا زده‌ایم و نتوانستیم بیش از آنچه تا این قرن به دست آورده بودیم پیش برویم.

فهرست کتب جغرافیایی جغرافیدانان دنیای اسلام

ردیف	نام کتاب	مؤلف	سال تألیف، ه. ق	ملیت
۱	صورة الارض	خوارزمی	۲۳۲ وفات	ایرانی، خوارزمی
۲	المسالک و الممالک	ابن خردادبه	۲۳۱	ایرانی
۳	البلدان	یعقوبی	۲۷۸	ایرانی، اصفهانی
۴	البلدان	ابن فقیه	۲۹۰	ایرانی، همدانی
۵	اعلاق النفسیه	ابن رسته	۲۹۰	ایرانی، اصفهانی
۶	الخراج	قدامه	۳۱۶	عرب، بغدادی
۷	المسالک و الممالک	اصطخری	۳۴۰	ایرانی، فارسی
۸	التنبیه و الاشراف	مسعودی	۳۴۴	عرب، بغدادی
۹	عجایب الاقالیم سبعة	سهراب	قرن چهارم	ایرانی، ؟

ردیف	نام کتاب	مؤلف	سال تألیف	ملیت
۱۰	صورة الارض	ابن حوقل	۳۶۷	عرب، بغدادی
۱۱	حدود العالم	؟	۳۷۲	ایرانی
۱۲	اشکال العالم	جیهانی	قرن چهارم	ایرانی
۱۳	احسن التقاسیم	مقدسی	۳۷۵	عرب، اورشلیم
۱۴	التفهیم	ابوریحان بیرونی	۴۲۱	ایرانی، خوارزمی
۱۵	نزهة المشتاق	ادریسی	۵۴۸	عرب، مراکش
۱۶	عجایب المخلوقات	طوسی	قرن ششم	ایرانی، طوسی
۱۷	جهان نامه	نجیب بکران	۶۰۵	ایرانی، خراسانی
۱۸	معجم البلدان	یاقوت	۶۲۳	عرب، بغدادی
۱۹	آثار البلاد	قزوینی	۶۷۴	ایرانی، قزوینی
۲۰	مراصد الاطلاع	صفی الدین	۷۰۰	عرب، بغدادی
۲۱	تقویم البلدان	ابوالفدا	۷۲۱	عرب، دمشق
۲۲	نخبة الدهر	انصاری	۷۲۷ وفات	عرب، دمشق
۲۳	نزهة القلوب	حمداله مستوفی	۷۴۰	ایرانی، قزوینی
۲۴	صور الاقالیم (هفت کشور)	؟	۷۴۸	ایرانی
۲۵	جغرافیای حافظ ابرو	حافظ ابرو	۸۱۷	ایرانی، هراتی
۲۶	مختصر مفید	مستوفی بافقی	۱۰۹۱	ایرانی، یزدی
۲۷	جهان نما	حاجی خلیفه	۱۱۴۵	ترک، قسطنطنیه

پژوهشگران جغرافیای دنیای اسلام که پژوهش آن‌ها با صورت‌الارض خوارزمی در نیمه اول قرن سوم هجری آغاز گردید، تا تدوین معجم البلدان یا قوت در اوایل قرن هفتم، جمعاً هجده اثر جغرافیای تاریخی نفیس به سبک حدود مسالک الممالک‌ها به یادگار گذارده‌اند، تنها سیزده اثر آن (۷۲ درصد) در قرون سوم و چهارم هجری تألیف شده است، اگر قرون درخشان سوم و چهارم را در نظر نگیریم در قرون پنجم، ششم و اوایل هفتم تنها پنج کتاب جغرافیایی تألیف شده است، در صورتی که پس از معجم البلدان یا قوت تا پایان قرن هشتم (حدوداً یک قرن) تنها شش کتاب جغرافیایی ارزشمند تألیف شده است (فهرست ضمیمه) که دست کمی از تألیفات جغرافیایی قرون سوم و چهارم ندارد و مشهورترین آن‌ها آثار البلاد قزوینی، تقویم البلدان ابوالفداء و نزهة القلوب حمدالله مستوفی است که نشان‌دهنده این است که پژوهشگران جغرافیایی ما لااقل تا پایان قرن هشتم هجری درجا زنده‌اند. مشخصات این پژوهش‌ها به همراه سال‌های تألیف در جدول ذکر شده است.

دوم. مقدمه محمدرضا سحاب (ص ۹-۱۳).

مقدمه سحاب مروری است بر جغرافیدانانی که در ابداع نقشه‌نگاری قبل از ادیسی آثاری از خود به یادگار گذارده و علاقه‌مندانی که در تهیه نقشه‌های ادیسی کمک‌های ارزشمندی به او کرده و جغرافیدانان مشهوری که پس از ادیسی از شیوه‌رسمی و اطلاعات جغرافیایی او بهره گرفته‌اند. سحاب از نظر دسترسی به نقشه‌ها و منابع جغرافیایی بسیار غنی است و در این موارد می‌تواند حرف اول را بزند و در این مورد اشاراتی هم نموده است. نامبرده این توانایی را نیز دارد که راجع به نقشه‌های کتاب انس‌المهجم، شیوه‌رسمی، رنگ‌آمیزی، شیوه‌دست‌رنگ نقشه‌ها، علایم اختصاری، در مشخص نمودن اماکن طبیعی، شهرها، شیوه‌کادربندی و مشخص نمودن طول و عرض جغرافیایی نقشه‌های هر اقلیم، مقیاس برابری و یا نابرابری شیت‌های نقشه‌ها، شیوه‌ترسیم نقشه‌های رسامان و نسخه‌برداران و غلط‌های احتمالی آن‌ها مطالبی را متذکر گردد، ولی مقدمه او فاقد این اطلاعات است.

سوم. مقدمه یوسف بیگ باباپور (ص ۲۵-۴۳).

باباپور مقدمه خود را از گذشته جغرافیا و پیشگامان آن آغاز نموده و با بیانی کوتاه از مکتب بلخی یاد نموده و چهار نفر

از این پیشگامان جغرافیایی (جهانی، اصطخری، ابن‌حوقل و قزوینی) و پیرو مکتب بلخی را به همراه نقشه‌های جهانی مستدیر آن‌ها معرفی نموده و سپس جدولی از نام، کتاب و سال تألیف جغرافیدانان مشهور را در قرون مختلف دوران اسلامی تهیه و سپس به تفصیل به معرفی، کارها و تألیفات ادیسی پرداخته است. او آن‌گاه به معرفی کتاب انس‌المهجم می‌پردازد و اشاراتی هم به نقشه‌های کتاب مذکور دارد و در پایان تأسف خود را از منتشر نشدن این کتاب بالارزش تا به امروز بیان می‌دارد.

مقدمه مذکور از زوایای چندی به معرفی جغرافیدانان پیشگام و کارهای آن‌ها پرداخته و به مناسبت چاپ کتاب انس‌المهجم به معرفی تفصیلی آن می‌پردازد. آن‌گاه برای تکمیل نوشته‌های مذکور از دیدگاه جغرافیایی به شرح کتب ادیسی به ویژه انس‌المهجم و شرح نقشه‌های آن به شکلی پرداخته که از ادغام مقدمه باباپور و گفتارهای مقدمه‌مانند نگارنده، شناخت تألیفات، تقسیم‌بندی اقلیم، نقشه جهانی مستدیر و مسطحه، واژه‌های مسافتی بین شهرها و اماکن به‌ویژه مندرج در کتاب انس‌المهجم مشخص گردیده و زندگینامه و عشق و علاقه‌اش به جغرافیا بر ما آشکار می‌گردد.

چهارم. پیشگفتار امیر هوشنگ انوری (ص ۱۹-۲۴).

پیشگفتار آقای انوری، زیربنایش بر دو موضوع استوار است: نخست سعی نموده نسخه‌شناسی کتاب‌های ادیسی را به دست داده باشد و دوم گفتاری از نقشه‌های درونی کتاب انس‌المهجم را بیان کرده باشد.

اول نسخه‌شناسی. آغاز کار بر نسخه خطی انس‌المهجم استوار است. کالبد گفته‌ها بر اساس نقشه شکل گرفته است. بهتر بود که در آغاز کتاب نزهةالمشتاق را از نظر کالبدی به اختصار معرفی می‌کرد و از گفته‌ها و نقشه‌های درونی این کتاب مشهور مطالبی بیان می‌داشت و سپس به سراغ معرفی نسخه‌های باقیمانده و مشخصات درونی آن‌ها می‌رفت. در این مورد نامبرده به دوازده نسخه از کتاب نزهةالمشتاق و انس‌المهجم پرداخته است: چهار نسخه فاقد عنوان، دو نسخه با نام روضةالفرج و نزهةالفرج، پنج نسخه از کتاب نزهةالمشتاق فی اختراق الآفاق، و یک نسخه انس‌المهجم و حدائقالفرج.

در این مورد مشخص نشده کتاب‌های فاقد عنوان از کدام دسته‌اند. نزهةالمشتاق، روضةالفرج و انس‌المهجم چه مشابهات

و مشترکاتی با هم دارند؟ آیا ادیسی کتاب‌های دیگری هم دارد؟ آیا مطالب درونی نسخه‌ها همانند است، افتادگی دارند یا ندارند؟ آیا از لحاظ کیفیت درجه‌بندی شده‌اند؟ چرا نام آن‌ها تغییر کرده است؟ اطلاعات درونی این جدول از کجا اخذ شده است؟ آیا نسخه‌های مذکور رؤیت شده یا نقل است؟ چرا کم و کیف درونی نسخه‌ها مورد بررسی قرار نگرفته‌اند؟

و اما درباره نقشه‌ها، انوری، در مورد «نقشه‌های نسخه خطی انس المهبج» (ص ۲۰)، چنین نوشته است: «نسخه فاقد نقشه‌های جهان‌نمای ادیسی است و با یک نمودار هفت اقلیم آغاز شده است.»

مگر یک نسخه انس المهبج می‌تواند چند نقشه جهان‌نما داشته باشد، که نوشته شده نسخه فاقد «نقشه‌های جهان‌نما است»؟ چرا چنین است؟ زیرا کتاب انس المهبج بیرون آورده شده از دل نزهةالمشتاق است و فقط مطالب مربوط به مسافت‌ها، فاصله بین شهرها و اماکن مهم را بیان می‌دارد، ولی در یک نقشه مستدیر کوچک جهان‌نما چنین جزئیاتی امکان‌پذیر نیست. و چرا با یک نمودار هفت اقلیم آغاز شده، به خاطر این است که این فاصله‌ها، همگی در اقلیم مورد بررسی قرار گرفته‌اند. از این رو، ترسیم شکل هفت اقلیم در آغاز انس المهبج ضروری به نظر می‌رسد.

نویسنده در مورد اظهارنظر درباره مطالب متن صفحه ۲۰ چنین نوشته است: «نسخه با پنج نقشه که «یک درجه» زیر خط استوا را نمایش داده آغاز شده است.»

در صفحه ۷ متن اصلی کتاب چنین نوشته شده است: سرزمین‌های آبادان ربع مسکون از شمال تا جنوب استوا ۷۷ درجه جغرافیایی را شامل می‌گردند، (خلف خط الاستوا احدی عشرة درجه) (ص ۷، سطر ۸؛ ص ۱۶، س ۷)

پهنه قطب شمال، امروزه از ۶۶ درجه و ۳۳ دقیقه آغاز می‌گردد. محاسبه قدما در آن زمان که ۷۷ درجه پنداشته‌اند، بی‌اشکال است (جدول ضمیمه). بر این اساس سرزمین‌های آبادان اقلیم اول از «یازده درجه» زیر خط استوا آغاز می‌گردد؛ زیرا شمال را در جنوب می‌پنداشته‌اند. نویسنده پیشگفتار رقم «احدی» (یک) را مشاهده کرده ولی رقم «عشرة» (ده) درجه

را متوجه نشده و نوشته است که نقشه‌های پهنه استوا با یک درجه زیر خط استوا نمایش داده شده است؟ در پیشگفتار (ص ۲۰، س ۷) انوری می‌نویسد:

این کمربند [پهنه اقلیم]، به طور دقیق و در انطباق با موقعیت‌های جغرافیایی امروز از غربی‌ترین نقطه آفریقا در شمال خط استوا آغاز و تا «دریای سبز» در جنوب چین امتداد یافته است.

امروزه غربی‌ترین بندر آفریقا داکار است در ساحل غربی کشور سنگال، که در حدود ۱۵ درجه عرض شمالی قرار دارد؛ ولی در آن زمان غربی‌ترین بندر شناخته‌شده‌ای که کشتی‌ها در آن رفت‌وآمد داشتند بندر ترفایه بود که به «سوس الاقصی» معروف بود و مبدأ صفر درجه طولی جغرافیایی پاره‌ای از جغرافیدانان آن زمان به حساب می‌آمد ولی اغلب قدما مبدأ صفر درجه را غربی‌ترین جزیره مجمع‌الجزایر خالدات می‌گرفتند که «جزیره فر» نام داشت. امروزه از داکار غربی‌ترین بندر آفریقا تا ترفایه غربی‌ترین بندر شناخته شده نزد قدما، حدود ۱۲/۵ درجه جغرافیایی فاصله است.

در مورد اینکه بندر صفر درجه طول جغرافیایی در نزد قدما، داکار (سوس الاقصی) است یا جزیره فر خالدات، ابوالفداء چنین نوشته است:

برخی گفته‌اند که مبدأ عمارت در مغرب جزایر خالدات است و از این رو مبدأ طول را از آنجا محاسبه نموده‌اند، برخی مبدأ طول را ساحل دریای غربی [ساحل دریای مغرب، سوس الاقصی] نهاده‌اند و میان این دو ده درجه از دور معدل النهار تفاوت است و نهایت عمارت در جانب شرقی موضعی است به نام کنگدژ^{۳۰} [در شرق چین].

در مورد «دریای سبز» که انوری متذکر شده است. لازم به یادآوری است که «دریای سبز را در جنوب چین، در دوران قدما، روسی‌ها، اقیانوس شرقی و تازیان بحرالاکضر (دریای سبز) خوانند.»^{۳۱} پس اگر دریای سبز را در جنوب چین آن زمان بدانیم، خود شاخه‌ای است از اقیانوس شرقی [بحر محیط] که امروزه اقیانوس کبیر نامیده می‌شود که محدوده آن بسیار وسیع است و نمی‌توانیم به یک اقیانوس وسیع دریا بنامیم.

۳۰. ابوالفداء، تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹، ص ۱۱.

۳۱. حدود العالم، چاپ منوچهر ستوده، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰، ص ۹.

ص ۲۰، س ۱۵: «در بعضی از نقشه‌ها دو اقلیم در یک نقشه جداگانه گنجانده شده است.»

فقط در یک نقشه چنین است، آن هم نقشه شماره ۹ و ۱۰ از اقلیم ششم نه در بعضی از نقشه‌ها.

ص ۲۰، س ۱۷: «نقشه‌های این نسخه کامل نیستند، چرا که در پایان افتادگی دارد، در نتیجه با مقایسه نسخه‌های دیگر معلوم می‌شود که نسخه سه نقشه کمتر دارد.»

از روی قراین، هر اقلیم دارای ده نقشه است مشخص می‌گردد که از اقلیم هفتم، سه نقشه افتاده است ولی نوشته شده با مقایسه نسخه‌های دیگر معلوم می‌شود که نسخه سه نقشه کمتر دارد، این نسخه‌های دیگر کدام نسخه‌ها هستند که کامل بوده‌اند؟

ص ۲۰، س ۲۴: «در نقشه جهان نمای ادریسی، بنا بر سنت نقشه‌نگاری اسلامی، گرداگرد جهان را آب فرا گرفته و دو دریای اصلی به درون خشکی راه یافته‌اند، دریای شرقی اقیانوس هند و دریای غربی مدیترانه امروز [بحرالروم].»

بنا بر گمان قدما در آن زمان سه‌چهارم سطح کره زمین را آب فرا گرفته است که به دریای محیط شهرت داشت و یک‌چهارم بقیه را ربع مسکون می‌نامیدند، این یک واقعیت در مشاهدات جغرافیایی جهان بوده است، نه سنت نقشه‌نگاران اسلامی؛ زیرا سنت با واقعیت همانندی ندارد. دو دریای بزرگ که به درون خشکی راه یافته بودند، دریای شرقی آن، دریای چین، دریای هند، و دریای پارس بودند که گاهی تمامی پهنه را دریای پارس نیز می‌نامیدند و دریای غربی همان دریای مدیترانه است که قدما آن را «بحرالروم» می‌گفتند.

ص ۱۹، س ۸: «در نقشه‌های انس‌المهجم، خط خوش رسام، توجه را به خود جلب داشته و از نظر رعایت نکات خوشنویسی قابل مقایسه با نقشه‌های نسخه معروف ... که در کتابخانه بادلیان نگاهداری می‌شود نیست.»

خط خوش متعلق به تراوش قلم ناسخ است نه رسام؛ رسام ترسیم‌کننده نقشه است. خط خوش متعلق به متن سراسر صفحات کتاب انس‌المهجم است که اسامی متن نقشه‌ها را نیز شامل می‌گردد. هنگامی که از خط خوش نسخه‌ای صحبت می‌گردد، بایستی نوع خط نیز مشخص گردد که کدام نوع از انواع خط است. البته نسخه مذکور را با خط نسخ بسیار زیبا با تیتراها و اسامی ویژه و مرکب قرمز با کادربندی صفحات شانزده سطر در اندازه وزیری نوشته شده است. وی یادآور

شده که در مقایسه خط نسخه انس‌المهجم کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران با خط نسخه‌های خطی معروف کتابخانه بادلیان آکسفورد قابل مقایسه نیست، بایستی در ابتدا اطلاعاتی از نسخه‌های بادلیان به دست داد و سپس در مقام مقایسه خطاطی، رنگ‌آمیزی و خوشنویسی نسخه‌ها برآمد و به همین شیوه از نظر رنگ‌آمیزی نقشه‌ها و مقایسه انس‌المهجم با نسخه‌های نقشه‌دار کتابخانه ملی پاریس لازم است که نوع نقشه‌ها و علائم اختصاری متن و شیوه درست رنگ نقشه‌ها بایستی مورد تعمق قرار گیرند تا برابری آن‌ها مشخص گردد.

منابع:

ابوالفداء عمادالدین اسماعیل، تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹ ش.

احمد، مقبول، ۱۳۶۷، «ادریسی»، زندگینامه علمی دانشوران، جلد یکم، جزوه دوم، تهران: علمی و فرهنگی.

ادریسی، شیخ ابوعبدالله محمدبن محمدبن عبدالله شریف ادریسی، انس‌المهجم و حدائق الفرج، به کوشش یوسف بیگ‌باباپور، قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۹۱ ش.

ادریسی، شیخ ابوعبدالله محمدبن محمدبن عبدالله شریف، ایران در کتاب نزهةالمشتاق، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۸ ش.

ادریسی، شیخ ابوعبدالله محمدبن محمدبن عبدالله شریف ادریسی، ایران در نزهةالمشتاق، ترجمه لفته سواری، تهران: شادگان، ۱۳۸۸ ش.

اقبال، عباس، ۱۳۱۴، تاریخ اکتشافات جغرافیایی، تهران: شرکت مطبوعات.

امام شوشتری، محمدعلی، ۱۳۳۹، تاریخ مقیاسات و نفوذ در حکومت اسلامی، تهران: دانشسرای عالی.

حدود العالم من المشرق و المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ ش.

حموی بغدادی، یاقوت، معجم‌البلدان، ج ۱، بخش نخست، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۱۳۸۰ ش.

حمیده، عبدالرحمان، ۱۴۰۳/ق/۱۹۸۳ م، اعلام الجغرافیین العرب

سزگین، فؤاد، اطلس جهان اسلام، ج ۲، ش ۲۴۱، نقشه‌های کنراد میلر، چاپ ۱۹۲۱-۱۹۲۷ اشتوتگارت آلمان، درون اطلس

- مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان، ۱۳۶۱ ش.
- والتر، هینس، ۱۳۶۸، اوزان و مقیاس‌ها در اسلام، ترجمه غلامرضا ورهرام، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- نقشبندی، سید محمود، ۱۳۸۸، درهم اسلامی، ترجمه امیر شاهد، تهران: پازینه.
- نیک‌بین، نصرالله، ۱۳۷۵، فرهنگ مکتشفین جغرافیایی و جغرافی نویسان مشهور دنیا، تهران: نبوی.
- هدایت، مهدی قلی، تحفة الافاق، سنگی، نسخ، مصور، ۱۳۱۷ ق.

سزگین، تاریخ علوم عربی و اسلامی، چاپ ۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۴ م، فرانکفورت آلمان.
- کراچکوفسکی، ای.، ۱۳۷۹، تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- لوبون، گوستاو، ۱۳۱۲-۱۳۱۳، تمدن اسلام، ترجمه سید محمدتقی فخر داعی گیلانی، تهران.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹ ش.
- مصاحب، غلامحسین، ۱۳۴۵-۱۳۷۴، دایرةالمعارف فارسی، تهران.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۴ ش.

پرندینه*

* پرندینه (۱)

[قطعه]

طمع آرد به روی مرد زردی
بمیرانش به جهد ار مرد گردی
طمع تا زنده باشد مرده‌ای تو
طمع چون مرد آن گه زنده‌ای تو

از یادداشت‌های دستنویس کتابخانه فاتح، مجموعه شماره ۵۴۰۶

* پرندینه (۲)

[قطعه]

رفتن اندر عذاب چون جرجیس
یا شدن در حجیم چون ابلیس
خوشر است از سؤال کردن طمع
ایستادن به پیش مرد خسیس

از یادداشت‌های دستنویس کتابخانه فاتح، مجموعه شماره ۵۴۰۶

* پرندینه عنوان مطالبی است که توسط دکتر محسن ذاکرالحسینی برای نشریه گزارش میراث تهیه می‌شود.

دوره دوم، سال هفتم، شماره یکم و دوم، فروردین - تیرماه ۱۳۹۲